

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Психолого-педагогічний факультет
Кафедра соціальної педагогіки і соціальної роботи

«До захисту допущено»
Завідувач кафедри _____

Реєстраційний № _____
« ____ » _____ 20 ____ р.

**СОЦІАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПІДЛІТКІВ У СУЧАСНОМУ
УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

студентки IV курсу групи СП-20
ступінь вищої освіти «бакалавр»
психолого-педагогічний факультет
спеціальності 231 Соціальна робота
освітньо-професійна програма
«Соціальна робота»
Добрової Олександрі Іванівни

Керівник: асистент кафедри соціальної
педагогіки і соціальної роботи,
доктор філософії (PhD) з освітніх,
педагогічних наук
Лисоконь Ілля Олександрович

Оцінка:
Національна шкала _____
Шкала ECTS _____ Кількість балів _____
Голова ЕК _____
(підпис) (прізвище та ініціали)
Члени ЕК _____
(підпис) (прізвище та ініціали)
_____
(підпис) (прізвище та ініціали)
_____
(підпис) (прізвище та ініціали)
_____
(підпис) (прізвище та ініціали)

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Добрава Олександра, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавала і не одержувала недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело. Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

_____
(дата)

_____
(підпис)

Добрава Олександра
(прізвище, ім'я)

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СУСПІЛЬСТВА ТА ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ	7
1.1. Соціальний потенціал: до сутності поняття	7
1.2. Підлітки як вікова та соціальна група	10
1.3. Законодавче забезпечення підтримки та розвитку підлітків	14
Висновки до першого розділу	17
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ ПІДЛІТКІВ	19
2.1. Роль підлітків у соціально-громадському житті	19
2.2. Формування соціальної активності підлітків соціально- педагогічними технологіями	23
Висновки до другого розділу	27
ВИСНОВКИ	29
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	31

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлено тим, що провідну роль у розвитку суспільства відіграють молоді люди, які диктують нові умови, підходи, принципи та засоби взаємодії. Для підлітків як для соціально-демографічної групи важливим є не лише вираження власного «Я» через певну поведінку протиставлення себе суспільства, а й формування певного капіталу, зокрема соціального. Саме соціальний капітал є основоположною категорією розвитку будь-якого суспільства, оскільки він передбачає отримання дітьми, підлітками або молоддю необхідні знань, умінь та навичок для успішного функціонування в соціумі та реалізації ідей соціальної справедливості в контексті глобалізації.

Нині активно форсується питання виїзду українських підлітків за кордон. Що негативно впливає на національну ідентичність й громадянськість як феномени. Еміграція української молоді призводить з одного боку до поширення європейських ідей, а з іншого до знищення національних традицій та підходів. Міграційні процеси погіршують політичну, економічні, соціальну, технологічну, енергетичну та культурну складі функціонування держави. Саме тому на даному етапі надважливим завданням, яке постає перед державою та її суб'єктами є саме формування соціального капіталу українських підлітків задля популяризації залучення молоді до соціально-громадського та політичного життя.

Методологічну основу наукової роботи складають наукові праці вітчизняних та закордонних дослідників, зокрема Білоконенко Г., Гетьман О., Горінов П., Драпушко Р., Івченко А., Коленда Н., Лиска О., Міненко Є., Папучі М., Поліщук В., Прахова С., Сапіга С., Семигіна Т., Токарева Н., Черчик Л., Шаблій О., Шамне А., Шаповал В. та інших. Важливий внесок у дослідження особливостей роботи з підлітками та молоддю Бебик В., Бородін Є., Головатий М., Кулік В., Черниш Н., а особливості соціального становлення

молоді та її ідей розкрито у працях Вайнола Р., Васильєва М., Сторожук Р., Капська А., Шевчук І. тощо.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Кваліфікаційну працю виконано в рамках комплексної наукової теми, яка розробляється кафедрою соціальної педагогіки і соціальної роботи університету «Соціально-педагогічні засади формування професійно орієнтованої особистості в умовах державної освітньої політики» (державний реєстраційний номер 0120U104338).

Тему кваліфікаційної роботи затверджено наказом по університету від 29.09.2023 року № 851-с «Про затвердження тем, наукових керівників і рецензентів кваліфікаційних робіт випускникам бакалаврату денної та заочної форми навчання 2023-2024 н. р.».

Метою дослідження є дослідження теоретичних аспектів особистісного зростання підлітків та формування в них соціального капіталу.

На підставі окресленої мети дослідження визначено наступні **завдання**:

- проаналізувати соціальний потенціал як наукову категорію;
- розглянути вікові та соціальні особливості підлітків як демографічної групи;
- вивчити роль підлітків у соціально-громадському житті;
- запропонувати соціально-педагогічні засоби формування соціальної активності підлітків.

Об'єкт дослідження. Підлітки як соціально-демографічна група.

Предмет дослідження. Соціально-педагогічна робота з формування соціального потенціалу українських підлітків.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та означених завдань у роботі використано наступні наукові методи:

- спостереження (емпіричний);
- аналітико-правовий (теоретичний);
- логіко-системний аналіз і синтез (теоретичний);
- моделювання (теоретичний);

- системного аналізу, узагальнення, аналізу ситуацій (теоретичний);
- термінологічний (теоретичний);
- узагальнення та систематизації (теоретичний).

Наукова новизна дослідження полягає в дослідженні соціального потенціалу сучасних українських підлітків крізь призму соціально-педагогічної роботи.

Практичне значення. Отримані результати можуть бути використані в освітньому процесі під час організації навчання студентів спеціальностей 231 Соціальна робота та 232 Соціальне забезпечення.

Особистий внесок здобувача вищої освіти. Кваліфікаційна робота для здобуття освітнього рівня бакалавр за спеціальністю 231 Соціальна робота є одноосібно виконаною працею. Всі наукові результати одержані автором самостійно.

Структура кваліфікаційної роботи. Кваліфікаційна робота складається з вступу, двох розділів, п'яти підрозділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел. Повний обсяг роботи становить 33 сторінки, з них 26 сторінок основного тексту. Робота містить 2 рисунки, 6 таблиць та список використаних джерел, що складається з 33 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СУСПІЛЬСТВА ТА ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

1.1. Соціальний потенціал: до сутності поняття

Нині розвиток суспільства можна оцінити низкою факторів та чинників, які визначають основні соціальні категорії – соціальна згуртованість, соціальна справедливість, соціальний потенціал, соціальний конфлікт, суспільний договір, соціальний капітал тощо. В контексті дослідження проаналізуємо поняття соціальний потенціал і суміжні дефініції.

Якщо звернутись до Тлумачного словника української мови, то серед визначень побачимо потрактування потенціалу як «приховані здатності, сили для якої-небудь діяльності, що можуть виявитись за певних умов» [1].

Спробу систематизувати підходи до визначення поняття потенціалу здійснюють О. Шаблій та З. Шаблій [2, с. 104]. За цією системою визначення потенціалу включає в себе 3 (три) ключові аспекти:

- «відношення» (включає в себе виключно поняття продуктивності та результативності);
  - «властивість» (опис якісних підходів та характеристик);
  - «носій» (сукупність засобів та ресурсів, що відображають потенціал)
- [2, с. 104].

Водночас, О. Гетьман та В Шаповал пропонують розглядати потенціал як певні можливості щодо виготовлення засобів задоволення суспільних потреб [5]. На нашу думку, цей варіант потрактування потенціалу варто віднести до суто економічного, який комбінує в собі соціальний запит та економічні аспекти виробництва товарів.

В контексті досліджуваного феномену варто акцентувати увагу саме на соціальному потенціалі. Так, Черчик Л. та Коленда Н. під час наукових

розвідок пропонують декілька варіантів до визначення поняття соціального потенціалу, а саме:

- сукупність умов, які відображають реальний стан справ та можливості підвищення конкурентоспроможності (2008) [4, с. 110];

- взаємозв'язок соціальної інфраструктури, соціальної політики та кадрової політики, який дає можливість розвивати соціальні зв'язки між різними соціальних групами або представниками однієї групи (2015) [3, с. 44].

У своєму дослідженні «Сутність та зміст соціально-економічного потенціалу виробничої організації» Г. Білоконенко пропонує до структури соціального потенціалу включити такі компоненти як партнерство і соціальні мережі [6]. Зокрема, соціальні мережі в умовах глобалізаційних викликів сучасності та цифрової трансформації реалізують міжособистісне спілкування та формування системи взаємовідносин членів соціуму.

Якщо звужувати об'єкт дослідження від загального до конкретного, то варто акцентувати увагу на такому понятті як особистісний потенціал. Наприклад, С. Сапіга виокремлює декілька напрямів (інтелектуальний, емоційний, фізичний, соціальний, духовний) особистісного потенціалу підлітків, які залучені до скаутського руху [7].

На нашу думку соціальний потенціал підліт, які беруть участь у громадському житті найкраще розкрито саме у соціальному напрямі за С. Сапіга [7], оскільки соціальний потенціал розглядається як сукупність можливостей індивіда «оптимально адаптуватися до соціальних умов» [7, с. 188], постійно вдосконалювати комунікативну та соціальну компетентність, а також реалізувати власний потенціал в соціумі.

Тому, соціальний потенціал варто розглядати як категорію взаємодії людини з суспільством, а також засобом реалізації власного «Я» з подальшим самовдосконаленням. Надалі в роботі соціальний потенціал підлітків будемо інтерпретувати як засоби та інструменти реалізації власного потенціалу в соціумі та комунікативної, соціальної громадянської компетентностей. Якщо синонімізувати поняття «соціальний потенціал» та «соціальна активність» по

відношенню до підлітків, то варто акцентувати увагу, що психолого-педагогічні наукові розвідки розглядають дані дефініції як природу якості людини, що виражаються в мотивах до певних дій або реалізації певної поведінки. За таких умов соціальний потенціал можна розглядати з 2 (двох) аспектів: 1 – внутрішні переконання та ціннісні орієнтації задля розвитку власного «Я» в системі суспільних відносин; 2 – зовнішні створені умови для активної реалізації потенціалу та набуття соціальної компетентності (приспосовування до ситуацій, засвоєння нових норм, комунікабельність, вміння працювати в команді).

Як приклад можна привести ідеї Л. Виготського, який стверджує, що підґрунтям для активності підлітка є суб'єктивна активність, яка має зв'язок з внутрішнім світом та переконаннями [10].

Дослідження сутності поняття соціальний потенціал в контексті кваліфікаційної роботи призводить до потреби виокремлення рівнів соціального потенціалу. Тому, пропонуємо 2 (два) підходи до виокремлення рівнів соціального потенціалу підлітків: за рівнями формування соціального потенціалу Н. Календи [8, с. 16] та за рівнями соціальної роботи Т. Семигіної [9, с. 17]. Обрані підходи інтерпретуємо до досліджуваного феномену у вигляді таблиць.

Таблиця 1.1

Інтерпретація соціального потенціалу підлітків за рівнями формування соціального потенціалу Н. Календи

Рівень соціального потенціалу	Вид соціального потенціалу	Носій соціального потенціалу
Нанорівень	індивідуальний	особа
	груповий	соціальні групи
Макрорівень	конкретної установи	представники конкретної установи
Локальний рівень	регіональний або територіальний	територіальна громада
Макрорівень	соціальний	громадяни держави

Джерело: складено автором на основі [8, с. 16].

Таблиця 1.2

Інтерпретація соціального потенціалу підлітків за рівнями соціальної роботи Т. Семигіної

Назва рівня соціальної роботи	Інтерпретація досліджуваного феномену
Індивідуальний	формування особистості підлітка та його соціального потенціалу в індивідуальному порядку застосовуючи технології соціальної роботи індивідуального характеру.
Мікросистема	взаємодія різних соціальних груп (батьків, друзів, закладу освіти, соціальних сервісів, соціальних інститутів та інститутів влади) щодо створення оптимальних та максимального індивідуальних умов для реалізації соціального потенціалу підлітків на локальному рівні.
Мезосистема	розвиток системи взаємозв'язків на мікрорівні, організація превентивних заходів щодо попередження потрапляння у групи ризиків та продовження системної підтримки реалізації соціального потенціалу підлітків.
Макросистема	система заходів державних та неурядових організацій щодо реалізації державної молодіжної, соціальної та/або освітньої політики для всебічного розвитку та реалізації української молоді.

Джерело: складено автором на основі [9, с. 17].

На підставі вище викладеного здійсимо аналіз підлітків як вікової та соціальної групи у підрозділ 1.2.

1.2. Підлітки як вікова та соціальна група

Підлітковий вік є досить специфічним, оскільки відображає певні прояви взаємодії людини та суспільства. Виокремлення підлітково-юнацького

віку в окрему вікову групу відбувається здебільшого у ХХ столітті. Фактично це може бути пов'язано з зміною ціннісних орієнтирів в умовах соціальних трансформацій, оскільки вже нині ХХ століття ознаменоване століттям суспільно-політичних, військових та техногенних катастроф. Відповідно у минулому сторіччі почали відбуватися цілком закономірні процеси дослідження нової вікової групи, що мають бути неперервно пов'язані з розвитком психіки та певною віковою періодизацією з врахуванням фізіологічних та індивідуальних особливостей.

Причини виокремлення нової вікової та соціальної групи – підлітків у ХХ столітті опишімо в Таблиці 1.3.

Таблиця 1.3

Причини виокремлення нової вікової та соціальної групи

Причина	Опис
Науково-технічний прогрес	Пришвидшена індустріалізація та науково-технічні відкриття, які здійснюються задля оптимізації виробничих процесів
Політична трансформація	Розпад імперіалістичного ладу після Першої Світової Війни та утворення незалежних держав з орієнтацією на людиноцентричні ідеї
Педагогічне новаторство	Дослідження участі молодих людей у громадських, молодіжних рухах та політичних процесах як рушіїв змін
Правотворча діяльність	Укріплення ідей рівності та справедливості, а також закріплення певних ідей на законодавчому рівні щодо особливостей роботи дітей
Проблема поколінь	Масове старіння населення у зв'язку з суспільно-політичними, військовими та техногенними катастрофами, а також переорієнтація ідей батьківства

Джерело: складено автором.

Погоджуємось з думкою А. Шамне та С. Праховою, що протягом тривалого часу в науковому дискурсі тривають активні обговорення визначення хронологічних меж різних вікових періодів життя людини [11, с. 42]. Однак всі науковці, з будь-яких галузей науки, погоджуються, що існує

якісна різниця між різними віковими групами, а особливо між дитинством та зрілістю. Так, А. Журавльов пропонує наступну вікову класифікацію життя людини:

- допубертатний період (0-12 років);
- період «становлення дефінітивного стану» (12-20 років);
- період становлення як особистості (20-45 років);
- період зниження якісних функцій на психічному та фізіологічному рівнях (від 45 років).

На нашу думку запропонована А. Журавльовим періодизація вікових груп загалом виключає підлітковий вік, але він є важливим з точки зору становлення особистості на фізіологічному та психологічному рівнях. Саме в цей період індивід починається вторинна гендерна ідентифікація (пошук гендерних ролей), статеве дозрівання та активна фаза фізіологічного розвитку.

В. Поліщук визначає у підлітків невідповідність між психологічним і фізіологічним розвитком як певну виховну проблему, яку можна охарактеризувати підвищеною нервовістю, проявами деструктивної поведінки, хворобливими реакціями тощо [12, с. 165].

Надалі вбачаємо за необхідне деталізувати визначення хронологічних меж вікової групи підлітків міжнародними інституціями (Табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Визначення хронологічних меж вікової групи підлітків міжнародними інституціями

Назва міжнародної організації	Хронологічні рамки
Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури	14-25 років
Міжнародна організації праці	
Програма розвитку ООН в Україні	14-25 років
Дитячий фонд ООН	«підлітки» - 10–19 років
Всесвітня організація охорони здоров'я	«молодь» - 15–24
Фонд народонаселення ООН	

Британський департамент міжнародного розвитку	10-24 роки
американський USAID	10-29 років
Світовий банк	12-24 роки

Джерело: складено автором на основі [13].

У науковій праці «Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу» [14] дослідниці Н. Токарева, А. Шамне та Н. Макаренко актуалізують психологічний профіль сучасного підлітка і включають в цей профіль такі психологічні та соціально-педагогічні аспекти як:

- булінг в підлітковому середовищі [14, с. 148-154];
- використання сленгу [14, с. 146-148];
- виявлення лідерських здібностей [14, с. 136-139];
- динаміка дорослішання, особливості становлення ціннісних орієнтирів [14, с. 91-96];
- емоційно-вольова сфера [14, с. 117-123];
- особистісні переживання [14, с. 124-127];
- розвиток самосвідомості [14, с. 87-89];
- саморегуляція та самовиховання [14, с. 128-129];
- специфіку фрустраційних реакцій [14, с. 117-118].

Надалі перейдемо до аналізу підлітків як соціальної групи, але в контексті цього дослідження зауважимо, що окремо такої соціальної групи не існує. Загалом підлітки належать одразу до декількох соціальних груп та інституцій, що у синергії допомагає їм в майбутньому. Якщо укласти соціально-педагогічний портрет підлітків як соціальної групи, то варто зупинитись на феномені мікрогруп. Загалом соціальну групу підлітків складають люди віком 12-16 років, які безпосередньо об'єднані у незліченну кількість мікрогруп і саме в таких мікрогрупах відбувається набуття соціального досвіду, удосконалення соціальної компетентності, формування особистості та її потенціалу тощо.

Визначимо основні узагальнені характеристики численних мікрогруп соціальної групи підлітків:

- мотивація учасників до внутрішньої та зовнішньої комунікації;
- наявність соціальних ролей (сприймання кожного в колективі та колективу як єдиного організму);
- реалізація цілей функціонування;
- спільна діяльність;
- тривалість та періодичність взаємодії в середині мікрогрупи;
- чітка ієрархія взаємозв'язків.

На підставі вище викладеного можемо зробити висновок, що підлітковий вік є складним періодом життя будь-якої людини, оскільки фізіологічні процеси посилюються, а психологічні – лише починають активуватися та розвиватися. Тому, підлітковий вік є перехідним періодом від дитинства до юнацтва або дорослішання (в залежності від класифікація вікових груп) і дуже часто він є вирішальним у формуванні власного «Я» та реалізації потенціалу, зокрема соціального. Актуальним питанням, яке надалі буде визначено у наступному підрозділі є законодавче забезпечення підтримки та розвитку підлітків в Україні задля визначення ролі та засобів сприяння розвитку соціального потенціалу представників підліткової групи населення.

1.3. Законодавче забезпечення підтримки та розвитку підлітків

До основних нормативних актів міжнародного та вітчизняного права відносяться: Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [18]; Закон України «Про освіту» [16]; Закон України «Про основні засади молодіжної політики» [15]; Закон України «Про охорону дитинства» [19]; Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю»

[20]; Конвенція про права дитини [21]; Кримінальний кодекс України [22]; Сімейний кодекс України [23]; Цивільний кодекс України [24] тощо.

Основним нормативним документом, який регулює діяльність пов'язану з підлітками є Закон України «Про основні засади молодіжної політики» [15], оскільки він передбачає кроссекторальну та різнорівневу роботу з молоддю, зокрема підлітками.

Якщо уважно переглянути Закон України «Про основні засади молодіжної політики» [15], то можемо визначити основні вектори його реалізації щодо створення сприятливих умов для підлітків та молоді у частині:

- апробація нових соціально-педагогічних, соціально-психологічних та технологій соціальної роботи в молодіжній сфері;
- визначення соціальних гарантій та їх дотримання;
- впровадження ідей безбар'єрності та оптимізації соціально-молодіжної інфраструктури;
- залучення молодого покоління до суспільно-політичних процесів та участі в житті громади;
- професіоналізація молодіжної роботи;
- реалізація потенціалу молоді та формування у них м'яких навичок необхідних для професійного та особистісного розвитку в контексті євроінтеграції;
- розвиток академічної мобільності та громадського руху через програми обміну молоддю;
- розвиток мережі осередків по роботі з молоддю (молодіжних просторів, молодіжних центрів);
- унормування питань функціонування молодіжних та дитячих громадських об'єднань, колективів художньої самодіяльності;
- упровадження соціально-педагогічних технологій соціалізації молоді [15].

Разом з тим на законодавчому рівні визначені основні принципи роботи – рівність прав, обґрунтованість, участь молоді та міжвідомча взаємодія [15].

Однак на нашу думку перелічених принципів замало для реалізації соціального потенціалу підлітків у сучасному українському суспільстві. Тому надалі пропонуємо визначити основні принципи галузі, молодіжної роботи та соціальної сфери, щоб окреслити основні принципи, які стосуються соціального потенціалу підлітків. Задля окреслення основних принципів, які стосуються формування соціального потенціалу підлітків візьмемо 3 (три) основні галузі і їх законодавчі акти, щоб провести порівняння:

- молодіжна (профільна галузь, яка регламентує роботу з особами віком 14-35 років, зокрема підлітками);

- освітня (найбільш репрезентована підлітками галузь, оскільки підлітковий вік припадає саме на період здобуття загальної середньої або професійної (професійно-технічної) освіти);

- соціальна (універсальна галузь, яка передбачає різні категорії соціальної роботи та соціального забезпечення різних груп населення).

Таблиця 1.5

Базові галузеві принципи роботи з підлітками

Освітня галузь	Молодіжна галузь	Соціальна галузь
автономія	міжвідомча взаємодія	гідність людини
академічна свобода	обґрунтованість	дотримання прав людини
аполітичність	рівність прав	доцільне використання соціальних технологій
відповідальність	участь молоді	індивідуальність
гуманізм		приватність
демократизм		професійна доброчесність
державно-приватне партнерство		самовизначення
інклюзивність		соціальна справедливість
інтеграція з ринком праці		участь у громадському житті
людиноцентризм		

Продовження Таблиці 1.5

науковість		
участь громадськості		
якість освіти		
тощо		

Джерело: складено автором на основі [15; 16; 17].

Визначені базові галузеві принципи у роботі з підлітками дають змогу стверджувати про законодавче закріплення людиноцентричного та гуманістичного принципів. На нашу думку цілком закономірним є закріплення цих принципів на законодавчому рівні, оскільки спіральний розвиток суспільства завжди виводить на перше місце людину і її почуття. Так само ці принципи впливають на формування соціального капіталу сучасних підлітків, сприяють їх особистісному, а надалі професійному розвитку в суспільстві, де вони навчалися.

Висновки до першого розділу

За результатами проведеного дослідження у першому розділі можемо зробити висновок, що джерельною базою є значний масив інформації, який можна систематизувати за функціональним принципом:

- законодавчі акти (нормативно-правові акти загального та інституційного характеру);
- педагогічні, соціологічні, соціально-педагогічні та психолого-педагогічні доробки (публікації науковців з досліджуваного феномену);
- інтерпретаційні джерела в який відображено окреслену проблематику дослідження в контексті формування соціального потенціалу підлітків.

Загалом проведене опрацювання наукових джерел дозволяє встановити основні методологічні принципи (науковість, об'єктивність, історичність, цілісність) дослідження соціального потенціалу підлітків в умовах

євроінтеграції. Також в межах цього дослідження здійснено уточнення основних понять, зокрема соціальний потенціал.

На нашу думку під соціальним потенціалом варто розглядати як засоби та інструменти реалізації власного потенціалу в соціумі та комунікативної, соціальної громадянської компетентностей. Таким чином можемо стверджувати, що соціальний потенціал є категорією взаємовідносин людини з суспільством, а також підходом до реалізації власного «Я» з подальшим самовдосконаленням.

Водночас, виокремлено, що до основних принципів формування соціального потенціалу підлітків в умовах глобалізаційних викликів сучасності з якими стикається Україна є гуманізм та людиноцентризм, оскільки ці принципи є багатофакторним і спеціально організованими (закріпленими) на законодавчому рівні задля формування рівня готовності підлітків до взаємодії з суспільством та визначення особистісних аспектів.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ ПІДЛІТКІВ

2.1. Роль підлітків у соціально-громадському житті

У сучасному світі на перший план виводиться участь молодого покоління у прийнятті рішень пов'язаних з різними сферами життя людини. Така політика невід'ємно пов'язана з рядом причин, зокрема підготовкою підлітків до активного та відповідального виконання громадських обов'язків. Водночас, виникає багато запитань до системності такої діяльності, оскільки в умовах глобальної пандемії COVID-19 та повномасштабного вторгнення росії на територію України підлітки як соціальна група почали вести менш активне життя і переважно їх організоване дозвілля, спілкування, навчання, виховання та розвиток відбуваються онлайн. Насамперед, роль підлітків у соціально-громадському житті варто аналізувати з точки зору їх долучення до різноманітних процесів прийняття рішень на різних рівнях – в закладі освіти, в громаді, в управлінні будинком тощо. Саме тому залучення підлітків до соціально-громадської діяльності здійснюється на різних етапах.

Такі дослідники як Р. Драпушко, П. Горінов та Є. Міненко вважають, що «найбільш активне заохочення молоді до участі у прийнятті рішень відбувається на ранніх стадіях прийняття рішень» [25, с. 55]. Погоджуємось з думкою дослідників адже залучення підлітків та молоді до прийняття рішень на початковому етапі дозволяє визначити їх соціальний потенціал, наявні навички та зацікавленість у темі. Саме на цьому етапі переважно й формуються підліткові та молодіжні групи в політичних та громадських організаціях. Разом з тим самі підлітки отримують досвід аналізувати поточну ситуації в системі, отримувати важливу інформацію, її критично обмислювати та структурувати, визначати основні проблеми та переваги.

Узагальнено участь підлітків у соціально-громадському житті можемо окреслити як:

- збільшення двосторонньої довіри «молодь ↔ влада»;
- партнерську взаємодію у реалізації спільних ідей для підлітків;
- підвищення рівня якості політичних процесів;
- поетапне включення до політичного життя задля подальшої реалізації політичних прав;

- розвиток лідерських якостей.

Найбільш доречною системою аналізу залучення підлітків та молоді до соціально-громадського життя є «Драбина участі Харта» [26]. Для аналізу процесів залучення молоді Р. Харт у 1992 році запропонував власну модель участі дітей (підлітків, молоді) від номінальної участі до реалізації політичних прав у Дослідницькому центрі Інноценті Дитячого фонду ООН [26, с. 208]. Зупинімося детальніше на «Драбині участі Харта» [26] та візуалізуємо її в межах цього дослідження (Рис. 2.1).

Рис. 2.1. Візуалізація «Драбини участі Харта»

Джерело: складено автором на основі [26, с. 208].

Загалом якщо проаналізувати «Драбини участі Харта» [26, с. 208], то можемо зробити висновок, що перші 4 (чотири) етапи є маніпулятивними і не передбачають безпосередню участь підлітків та молоді в соціально-громадському житті. Вони більше розкривають підлітків як ресурс, який можна застосовувати для створення певної ідейної картини.

Окремо варто зауважити, що «Драбини участі Харта» [26, с. 208] передбачає і реалізацію управлінської діяльності пов'язану з організацією змістовного дозвілля підлітків та молоді. Тому, прийняття будь-яких рішень щодо роботи з молоддю та підлітками є досить складним, оскільки передбачає врахування багатьох чинників (зовнішніх та внутрішніх). В узагальненому розумінні участь підлітків в соціально-громадському житті можна поділити на декілька управлінських етапів з боку органів державної влади та місцевого самоврядування. Зупинімося на цьому детальніше у Табл. 2.1.

Таблиця 2.1

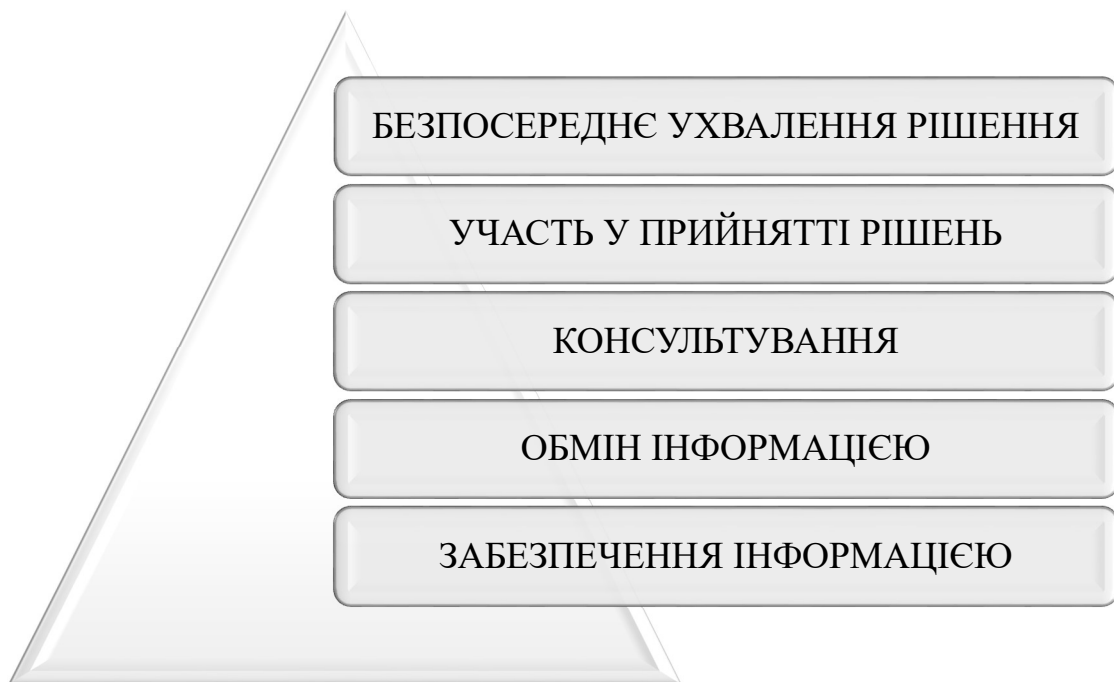
Управлінські етапи участь підлітків в соціально-громадському житті

Етап	Назва етапу	Опис етапу
Перший	Підготовка	визначення проблеми, вивчення її аспектів, пошук альтернативних та оптимальних рішень розв'язання проблеми, оцінка всіх можливих сценарії вирішення проблеми та прийняття кращого серед наявних рішень
Другий	Реалізація	розповсюдження інформації про прийняте рішення (в тому числі про всі наявні варіанти і роз'яснення причин їх відхилення), планування дій всіх зацікавлених сторін щодо реалізації прийнятого рішення та організація проміжних моніторингів
Третій	Моніторинг	співставлення передбачуваних результатів реалізації прийняття рішення з реальними, надання оцінки ефективності обраних інструментів (форм, засобів, методів) управління рішенням пов'язаного з підлітками або молоддю

Джерело: складено автором на основі [28].

Розкриті вище управлінські етапи участь підлітків в соціально-громадському житті загалом можна застосувати до будь-яких систем, які мають на меті роботу з дітьми та молоддю, зокрема соціально-педагогічну сферу.

Надалі також варто проаналізувати рівні взаємодії підлітків з органами місцевого самоврядування, особливо зі структурними підрозділами відповідальними за реалізацію державної молодіжної політики, державної освітньої політики та політики щодо охорони дитинства. Тут важливий внесок у розвиток рівнів взаємодії підлітків з органами місцевого самоврядування вніс О. Лисак [29, с. 2]. Науковець пропонує наступні рівні взаємодії молоді з органами місцевого самоврядування (Рис. 2.2).

Рис. 2.2. Рівні взаємодії молоді з органами місцевого самоврядування за О. Лисак

Джерело: складено автором на основі [29, с. 2].

Якщо аналізувати підлітків та молодь, то варто зупинитися на спільній специфічній категорії обох демографічних груп, а саме – самореалізація. Погоджуємось з думкою науковців, що конкурентоздатність на ринку праці та економіки загалом залежить від самореалізації молодого покоління, яке має не

лише дбати про передачу традицій, а й розуміти специфіку соціальної відповідальності перед суспільства за його майбутнє [27, с. 9].

Загалом можемо підсумувати, що провідною роллю підлітків у соціально-громадському житті є долучення до суспільних та політичних процесів задля реалізації основної ідеї навчання – передачі знань від покоління до покоління. Тому, всі зацікавлені сторони мають створити необхідні умови для розвитку потенціалу підлітків.

2.2. Формування соціальної активності підлітків соціально-педагогічними технологіями

У науковому дискурсі формування соціальної активності підлітків займає особливе місце в соціально-педагогічній теорії та навчально-виховній практиці. Переважно через прогалини освітньої та соціальної політик, адже кожен соціальний інститут в цьому процесі від сім'ї та друзів до неурядових організацій можуть впливати на процес активного залучення підлітків та молоді до прийняття рішень. Нині переважно саме участь молоді в соціальних та політичних процес розглядається як соціальна активність, тобто долученість до процесів, які надалі можуть приносити користь певній групі осіб або територіальній громаді.

Сьогодні сучасний світ трансформується дуже швидко. В усіх сферах людської життєдіяльності відбуваються кардинальні зміни, висуваються нові вимоги до особистості для її ефективної взаємодії в соціумі з іншими людьми. Для того, щоб реалізувати свій особистісний потенціал сучасній людині вже не достатньо бути розумною, кмітливою, наполегливою у досягненні певних результатів тощо, сучасна особистість має бути соціально активною.

Соціальна активність, на наше переконання, це збірне поняття, що містить в собі багато важливих складових. Проявляється цей феномен також по-різному: в активній участі в соціальному житті колективу, громади;

формулюванні та висловленні власної позиції; здійсненні соціально значущої діяльності; здатності до творчості тощо.

Проблема соціальної активності є предметом вивчення багатьох науковців, зокрема це О. Безпалько, Т. Василюк, А. Капська, Л. Коваль, А. Мудрик, С. Поляков, І. Якиманська та інші. Також дослідники розробляють питання виховання особистості в колективі та через колектив (І. Бех, С. Поляков та інші), що є також дотичним до питання формування соціальної активності особистості.

До сьогодні немає єдиного трактування поняття «соціальна активність». Серед найбільш значущих, на наш погляд, є визначення А. Брушлинського (особливий стан діяльності, який характеризується позитивно вираженою стороною) [33]; В. Радул (специфічна форма взаємодії суб'єкта з навколишнім середовищем) [32]; Л. Орбан-Лембрик (глибинні, різнобічні зв'язки особистості із соціумом, рівень реалізації як суб'єкта суспільних відносин) [31]; С. Грабовська (інтеграційна характеристика самоорганізації особистості та її мотиваційно-ціннісної орієнтації) [30]. Очевидно, що така різноманітність трактувань напряду залежить від наукової площини, адже цією проблемою наразі займаються педагоги, психологи, соціологи, філософи.

Для нас проблема соціальної активності цікава з точки зору формування цього феномену у підлітків, зокрема через залучення їх до суспільно значущої діяльності, наприклад, волонтерства тощо. Ми розуміємо, що формування соціальної активності особистості дитини підліткового віку є явищем комплексним та таким, що не може бути ефективно сформоване виключно одним соціальним інститутом – сім'єю, школою чи якимось іншим. Підхід до формування соціальної активності має бути системним.

Під соціальною активністю ми маємо на увазі здатність особистості швидко та ефективно адаптуватися до мінливих умов соціуму, уміння будувати комунікацію з різними віковими категоріями, бути організованою та відповідальною за свої вчинки людиною. Якщо ми говоримо про соціальну

активність підлітків, то варто зауважити, що усі названі складові соціальної активності є відповідними цій віковій категорії. Підлітки – складна демографічна частина населення, з мінливим настроєм, власними переконаннями та цінностями, субкультурою, кумирами тощо. Для дітей такого віку дуже складно корелювати власні погляди із суспільно прийнятими у тій чи іншій громаді. Таким чином, завданням дорослих є допомогти та всіляко підтримати дітей підліткового віку у становленні їхньої самостійної соціально активної життєвої позиції.

Більш детально розглянемо кожен із визначених нами складових соціальної активності з акцентом на особливості підліткового віку.

Здатність швидко та ефективно адаптуватися до мінливих умов суспільства. Очевидно, що за останні 20 років світ значно прискорив свою еволюцію та продовжує постійно змінюватися. Для того, щоб у цьому світі бути конкурентоспроможним, треба мати здатність до адаптації, бути успішним. Адаптація – це процес пристосування до чогось нового, здатність бути гнучким та мобільним. В сучасних умовах це одна із визначальних м'яких навичок (soft-skills). Здатність особистості до адаптації має ряд переваг, зокрема: допомога у подоланні стресів, спосіб досягнення успіху в житті, підвищення самооцінки.

Уміння будувати комунікацію із різними віковими категоріями населення. Комунікація завжди була показником рівня освіченості особистості, тож формувати здатність до комунікації починають ще з малечку, коли дитина тільки починає вимовляти перші слова. До підліткового віку вже стає очевидним рівень успішності таких умінь – підліток або набув комунікативної компетентності та є успішним у суспільстві, або не набув та, як це буває, стає замкнутим, нерідко з психологічними проблемами.

Бути організованою та відповідальною за свої вчинки людиною. Ця складова соціальної активності особистості підлітка є лакмусовим папірцем її оточення: якщо дитину в сім'ї привчають до порядку, дисципліни, організації свого часу протягом дня і тижня, то ця навичка відображається в підлітковому

віці як соціальна активність – уміння бути організованою соціально активною особистістю.

Отже, соціальна активність не є вродженою якістю особистості, а є виключно набутою, що формується протягом життя. Підлітковий вік є найбільш сприятливим для такої діяльності періодом життя, адже в цей період дитина однозначно організована – школа, творчі гуртки, спортивні секції тощо. Тож, ми пропонуємо декілька способів формування соціальної активності підлітків в колективі. Коротко їх охарактеризуємо.

Через залучення до волонтерської діяльності у підлітків формується почуття обов'язку та відповідальності. Волонтерство не буває примусовим, а значить свідомий вибір участі в такій діяльності є способом утвердження та демонстрації власної соціальної активної позиції.

Розвиток навичок спілкування у процесі спільної діяльності із дорослими буде формувати за замовчуванням соціальну активність підлітків, адже вони все ще дивляться на дорослих, наслідують їх манери поведінки, інколи навіть копіюють їх. Спільна діяльність завжди приносила позитивні результати і дітям, і дорослим. У дітей формуються певні навички, а дорослі, передаючи свої знання та уміння, набувають мудрості бути терплячими до інших.

Демонстрація кращих зразків поведінки для наслідування є логічним продовженням попереднього способу формування соціальної активності підлітків. Тому важливо, щоб з дітьми та молоддю працювали професіонали своєї справи – компетентні, високоморальні педагоги, молодіжні працівники та усі, хто дотичний до діяльності з такою віковою категорією.

Створення атмосфери підтримки та поваги до дитини, беззаперечно, є важливим на усіх етапах її дорослішання. Проте, визначаючи способи формування соціальної активності підлітків, ми наголошуємо на тому, що саме в цьому віці особистість максимально вразлива, тож вияв поваги, підтримки, емпатії розуміння є основоположним для взаємодії із підлітком та встановлення з ним щирих та довірливих стосунків.

Отже, формування соціальної активності підлітків є складним та комплексним явищем, має здійснюватися різними соціальним інститутами та включати в себе різноманітні види діяльності, через які підлітки змогли б реалізувати свій внутрішній потенціал соціально свідомої, активної особистості.

Висновок до другого розділу

На підставі вище викладеного можемо зробити висновок, що у професійній діяльності фахівця з соціальної роботи важливим моментом є вивчення психологічних та соціально-педагогічних особливостей учня у різних соціальних ролях. Адже втручання в процес формування особистості через залучення підлітків до соціально-громадського життя має враховувати його соціальне оточення, а також враховувати певні явища.

Підлітки є складною соціально-демографічною групою зі специфічними особливостями, які характеризуються мінливим настроєм, власними переконаннями та цінностями, асоціальною поведінкою або інтровертністю, врахування ідей лідерів думок тощо. Їм дуже складно корелювати власні погляди із суспільно прийнятими у тій чи іншій мірі через брак різного виду досвіду. Таким чином, завданням дорослих, зокрема соціального педагога або фахівця з соціальної роботи, є допомогти та всіляко підтримати підлітків у становленні їхньої самостійної соціальної активності.

Основними формами соціально-педагогічної роботи у формуванні соціальної активності та соціального потенціалу підлітків є бесіди, зустрічі з відомими людьми у форматі «жива бібліотека», кіно-вечори, волонтерство, організація та участь соціально-громадських бізнес ланчів, панельні дискусії, моделювання суспільно-політичних процесів тощо. Основою для розвитку соціального потенціалу підлітків в умовах глобалізації та цифровізації суспільного життя є участь в цьому процесі професіоналів, які володіють

необхідним набором знань, умінь та навичок для реалізації поставленого завдання.

ВИСНОВКИ

У межах дослідження було зrealізовані всі поставлені завдання та досягнуто наступних висновків:

1. Соціальний потенціал підлітків як наукова категорія представлено у законодавчих актах (нормативно-правові акти загального та інституційного характеру), педагогічній, соціологічній, соціально-педагогічній та психолого-педагогічній літературі (публікації науковців з досліджуваного феномену) та інтерпретаційних джерелах в який відображено окреслену проблематику дослідження в контексті формування соціального потенціалу або соціальної активності.

2. Розглянуто вікові та соціальні особливості підлітків як демографічної групи, що характеризується мінливим настроєм, власними переконаннями та цінностями, асоціальною поведінкою або інтровертністю, врахування ідей лідерів думок тощо. Їм дуже складно корелювати власні погляди із суспільно прийнятими у тій чи іншій мірі через брак різного виду досвіду. Певні психологічні та соціальні відхилення можуть траплятися через ряд зовнішніх та внутрішніх факторів, зокрема пубертатний період, проблеми у комунікації з однолітками та батьками, гостре сприйняття реальності або її відчуження через власні переживання тощо.

3. Основна роль підлітків у соціально-громадському житті полягає в долученні до процесів прийняття рішень на інституційному рівні. Адже закладаються та формуються основоположні принципи життєдіяльності у суспільно-політичному контексті - гуманізм та людиноцентризм. Ці принципи є багатофакторним і спеціально організованими (закріпленими) на законодавчому рівні задля формування рівня готовності підлітків до взаємодії з суспільством та визначення особистісних аспектів.

4. Формування соціального потенціалу підлітків може бути успішним виключно за умови використання сучасних соціально-педагогічних технологій. До технологій соціальної та соціально-педагогічної роботи, що

допомагають соціальну педагогу або фахівцю з соціальної роботи у формуванні соціальної активності є бесіди, зустрічі з відомими людьми у форматі «жива бібліотека», кіно-вечори, волонтерство, організація та участь соціально-громадських бізнес ланців, панельні дискусії тощо.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів окресленої проблематики. Визначені у вступі завдання дослідження виконано.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Івченко А. Тлумачний словник української мови. 12-те випр. вид. Харків : Фоліо, 2007. 540 с.
2. Шаблій О., Шаблій З. Нові підходи до категорії «рекреаційний потенціал». Проблеми регіональної політики. Львів. 1995. С. 101-109.
3. Черчик Л., Коленда Н. Соціальний потенціал підприємства: поняття та складові. Економіка. Менеджмент. Бізнес. 2015. № 1. С. 39-45. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/естебі_2015_1_7
4. Коленда Н. Соціальний потенціал: сутність та основні ознаки. Вісник Одеського національного університету. Економіка. Вип. 1. 2013. С. 105-115.
5. Гетьман О., Шаповал В. Економіка підприємства: навч. посіб. 2-ге видання. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 488 с.
6. Білоконенко Г. Сутність та зміст соціально-економічного потенціалу виробничої організації. Економіка та управління підприємствами машинобудівної галузі: проблеми теорії та практики. 2012. №3(19). С. 80-97.
7. Сапіга С. Напрями розвитку особистісного потенціалу підлітків у скаутських громадських об'єднаннях. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. 2016. С. 186-189.
8. Коленда Н. Соціальний потенціал: рівні формування та реалізації. Економічний дискурс. Тернопіль : Крок, 2013. Вип. 1. С. 15-17.
9. Семигіна Т. Сучасна соціальна робота. Київ: Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2020. 275 с. URL: <https://cutt.ly/YMIFAx7>
10. Психологія людини: Л. С. Виготський та сучасна наука : зб. ст. / за ред. М. Папучі. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2018. Вип. 1. 127 с.
11. Шамне А., Прахова С. Психологія фрустраційних станів та реакцій підлітків: теорії, проблеми, діагностика: монографія. Київ : НУБіП України, 2018. 278 с.

12. Поліщук В. Вікова та педагогічна психологія (програмні основи, змістові модулі, інформаційне забезпечення) : навч.-метод. посіб. Суми : ВТД «Університетська книга», 2007. 330 с.

13. Молодь помолодшає? Реанімаційний пакет реформ. Київ, 2023. URL: <http://surl.li/saluy>

14. Токарева Н., Шамне А., Макаренко Н. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу : монографія. Кривий Ріг, 2014. 312 с.

15. Про основні засади молодіжної політики: закон України від 27.04.2021 року № № 1414-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text>

16. Про освіту: закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

17. Семигіна Т. Нові глобальні етичні принципи соціальної роботи. Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму. Вип. 1. 2019. С. 70-85. URL: <https://www.iassw-aiets.org/wp-content/uploads/2019/03/Ukrainian-Global-SW-statement-of-Ethical-Principles.pdf>

18. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: закон України від 13.01.2005 року № 2342-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text>

19. Про охорону дитинства: закон України від 26.04.2001 року № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>

20. Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» від 21.06.2011 року № 2558-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text>

21. Про ратифікацію Конвенції про права дитини: Постанова Верховної Ради УРСР від 27.02.1991 року № 789-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/789-12#Text>

22. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

23. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 року № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
24. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
25. Драпушко Р., Горінов П., Міненко Є. Ефективність залучення молоді до прийняття управлінських рішень. Серія: Публічне управління та адміністрування. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. № 33 (72). 2022. С. 54-59.
26. Компас. Європейський молодіжний форум. 2024. URL: <https://rm.coe.int/168066c846>
27. Драпушко Р., Горінов П. Правові основи адміністративно-правового регулювання діяльності молодіжних консультативно-дорадчих органів в Україні. Юридична Україна. 2022. №. 1. С. 6-13.
28. Конспект лекції «Управлінські рішення». Національна академія внутрішніх справ. Київ. 2024. URL: https://www.naiu.kiev.ua/books/osnovu_menedjmentu/files/Tema_3.pdf
29. Лиска О. Взаємодія молоді з органами місцевого самоврядування. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/tpdu5.pdf>
30. Грабовська С. Соціальна активність в процесі соціалізації особистості/ Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2010. Т. XII, ч. 1. С. 171-181.
31. Орбан-Лембрик Л. Психологія управління. Київ : Академ-видав, 2003. 568 с.
32. Радул В. Соціальна активність у структурі соціальної зрілості (теоретико-методологічний аспект) : [монографія]. Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2011. 255 с.
33. Соціологія : підручник / Н. Осипова, В. Воднік, Г. Клімова [та ін.] ; за ред. Н. П. Осипової. Київ : Юрінком Інтер, 2023. 336 с.